

ДЗВОНОВИЙ ІНСТРУМЕНТАЛІЗМ У РЕЛІГІЙНИХ І ФОЛЬКЛОРНИХ ТРАДИЦІЯХ СТАРОДАВНЬОЇ РУСІ

Розглядаються особливе місце дзвонів у російській національній інструментальній культурі, вплив просторово-часової моделі на формування конкретної образності та місце дзвонів у релігійних і фольклорних традиціях. Аналізується дзвонівий звук на основі сучасних наукових акустичних досліджень.

Ключові слова: дзвони, просторова модель, благовіст, тридзвін, дводзвін, перебір, карильйон.

Рассматриваются особое место колоколов в российской национальной инструментальной культуре, влияние пространственно-временной модели на формирование конкретной образности и место колоколов в религиозных и фольклорных традициях. Анализируется колокольный звук на основе современных научных акустических исследований.

Ключевые слова: колокола, пространственная модель, благовест, трезвон, двузвон, перезвон, карильйон.

There are the especial place of bells in the Russian national tool culture, influence of an existential model on formation of concrete figurativeness and a place of bells in religious and folklore traditions are considered. The sound of a bell on the base of the modern scientific acoustic researches is analysed.

Key words: bell, spatial model, ringing of church bells, a ringing, two rings, karilyon.

Актуальність теми дослідження зумовлена посиленням інтересом на початку ХХІ ст. до релігійних питань, а також окреслення особливостей російського космопсихологосу.

Об'єкт — історичне простеження становлення дзвонів у музиці, аналіз звукових особливостей російських дзвонів на основі сучасних акустичних досліджень.

Предметом дослідження є узагальнення відомостей про місце дзвонів у російській національній інструментальній культурі.

Мета — визначення «дзвонів у музиці» як могутнього знаряддя релігійного призначення в символізації сакрального і фольклорних традиціях.

Конкретні завдання дослідження:

- аналіз специфічних аспектів використання дзвонів у духовній і фольклорній традиціях;
- характеристика звуку дзвонів з позицій класичної теорії акустики і сучасних досліджень.

Методологічною основою є методи історично порівняльного аналізу, похідні від інтонаційного підходу Б. Асаф'єва, а також праці

В. Антоновича, Н. Астрова, А. Нікіфорова, А. Гусєвої, Н. Тарарацької, А. Лапшина, Є. Медкової.

Наукова новизна роботи зумовлена домінуючою ідеєю особливого значення «дзвонової музики» під час виконання релігійних обрядів і їх місця у фольклорних традиціях.

Практичне значення роботи пов'язане з головною ідеєю дослідження — розумінням ролі дзвонів у містично-культурних актах. Матеріали його можуть використовувати викладачі й студенти гуманітарних ВНЗ.

На Русі дзвони виникли одночасно з прийняттям християнства, тобто в X ст. Є свідчення, що під час розкопок Десятинної церкви в Києві, яку заклали в період хрещення Русі, серед багатьох давніх пам'яток були знайдені також два дзвони із литої коринфської міді. Разом зі дзвонами застосовували також било і клепало, які збереглися донині в деяких монастирях. Зазвичай, дзвони розвішують в особливій вежі — дзвіниці, спорудженій перед храмом. У чині благословення дзвонів сказано: «яко да все слышашие звенение его, или во дни или нощи, возбудятся к славословию имени Святого Твоего» [9, с. 11].

У XV ст. в Росії почали відливати дзвони різних розмірів. Для розуміння особливого місця дзвонів у російській національній культурі необхідно усвідомити, що на формування такої конкретної образності значно впливає архаїчна просторово-часова модель, яка характеризує зв'язок зі слов'янською міфологічною традицією. Особливість праслов'янської моделі полягає в тому, що світовою віссю є Світове дерево (дуб або стовп). У замовляннях, які є найархаїчнішими текстами, стисло відображена вся структура стародавнього космосу: «... из избы дверьми, из двора воротами, в чистое поле, путем и дорогою, и приду я, раб, к Чорному морю... и увижу в той морской пучине лежащий белый Латырь-камень» [1, с. 37]. Латир-камінь розташований горизонтально, що є антитезою вертикалі Світового дерева у світі живих. Світове дерево в слов'янській фольклорній моделі може замінюватися постаттю богині-матері в її різних іпостасях.

На національний характер російського світосприйняття вплинули історичні й соціальні фактори, такі як розселення, компактність поселень, переважні види трудової діяльності, постійна загроза виживання етносу та специфіка державності. Є парадоксальний вислів Д. С. Лихачова: «Погляньте на мапу: російська рівнина найбільша у світі. Чи то рівнина визначила російський характер, чи східнослов'янські племена зупинилися на рівнині, тому що вона пристала їм до душі?», — і далі: «Народ не створюється природою, але він живе там, де природа найбільше пасує його характеру» [8, с. 12].

Узагальнюючи вищенаведений вислів, можна дійти висновку, що найважливішою «стихією» для Росії є безмежний простір. У цьому однакостайні й Д. Лихачов, і Г. Гачев. Перший пише, що «...для росіян

природа завжди була свободою, волею» [8, с. 12]. У Гачева подібна думка виникає, коли він визначає особливості російського космопсихологосу: «Росія своїх кордонів і меж не знає, і хоча побачиш на мапі, але у відчутті — немає. Пов'язано це з просторами, лісами і тайгою Сибіру... і загалом, якщо, з одного боку, росіяни відчували плече сусіда й межу, то з другого — кордонів немає, і своя земля прямо переходить у Всесвіт. І ось, це безпосереднє сусідство з безкінечністю, зв'язок з нею, орієнтованість і постіне її відчуття — розпластує російську людину, її життя і Дух» [8, с. 13]. У системі координат «вертикаль-горизонталь» російській національній просторовій моделі «даль і ширь мира важнее высоты и глубины», «даль... по святости занимает то же место, что и высь у других народов» [8, с. 13]. Якщо визначити вищесказане в афористичній формі, то односпрямована безкінечність і є моделлю російського буття. Як наочний образ — це дорога в безкінечність. Звідси виникає екстравертність російської культури, яка припускає в опозиції «внутрішнє-зовнішнє» природний вихід внутрішнього назовні. І Д. Лихачов, і Г. Гачев як найхарактерніший для російського народу жест відзначає момент, «коли в російському танці, схрестивши руки на грудях і похиливши голову, раптом рішучим, стрімким і відчайдушним ривком скидає руки в сторони і вгору» (Гачев) і при цьому у відчай кричать: «Порвусь! Порвусь! Ой, порвусь!», — намагаючись «зайняти своїм тілом якомога більше місця» (Лихачов) [8, с. 14-15].

Головне трагічне протиріччя такої моделі полягає в тому, що людина ставить перед собою непосильне завдання одноосібно заповнити безмежність пустоти простору. Невелика густина населення, складність на російському просторі розміщуватися щільно, тіло до тіла, і, як писав М. Гоголь у «Мертвих душах»: «наче крапки, як значки непомітно стирчать серед рівнин невисокі міста твої» [8, с. 4], — робить таке завдання охопити простір навіть усією громадою неможливим. Тому людина залишалася наодинці з безкінечністю. «Російська рівнина лякала», - писав Д. Лихачов, і далі: «Церкви населяли увесь світ... Протяжна пісня підкорювала простір. Дзвонивий дзвін лунав і наповнював увесь світ» [8, с. 16]. Із часів стародавньої Русі переживання простору як пустоти міцно вкоренилось у світовідчутті російської людини. Недарма Д. Лихачов звертає увагу на таку ефемерну річ, як звук дзвону і пісні як хоча б часткове заповнення безодні повітряного океану. У просторовій національній моделі земля сприймається радше як площина, без активного переживання її пластичних форм. Конкретну пластику земної поверхні замінюють безструктурні з точки зору форми стихії повітря, води та світла, які добре співвідносяться з тугою переживання безкінечності, з безтілесною розпорошеністю емоцій і вічних ідей, з абстрактною ритмікою музичного звуку. Невипадково саме в Росії відливалися величезні дзвони, наприклад, «Цар-дзвін», звук яких повинен був заповнити увесь простір світу.

Багато екзистенціальних понять у російській ментальності набувають справжнього життя не в безпосередньому зв'язку з людиною, а у зв'язку з переживанням простору. Здавна російська культура ототожнювала волю й простір і вважала їх величезним естетичним та етичним благом для людини. Дзвони — необхідний атрибут кожного російського православного храму. Особливістю російських дзвонів є їхня звучність, яка досягається такими засобами: правильною пропорцією сплаву міді й олова, формою дзвону, товщиною його стінок, сплавами язика та способом його прикріплення. Язиком називається ударна частина дзвону, яка розміщена в його середині [9, с. 13]. Російські дзвони відрізняються від західноєвропейських передусім тим, що сам дзвін закріплюється нерухомо, а його язик, удари якого і продукують звук, вільно підвішується всередині. Характерно, що назвавши ударну частину дзвону «язиком», цим уподібнюють звук дзвону до живого голосу. Прославляючи ім'я Христа, лунаючи і вдень і вночі, дзвонівий дзвін нагадує слова Господа, які Він сказав через старозавітного пророка Ісаю: «На стінах твоїх, Єрусалим, Я поставив вартових, які не змовкатимуть ні вдень, ні вночі, нагадуючи про Господа» [4, с. 36]. Невипадково язичники, коли чули звуки дзвону, говорили: «Ми чуємо голос християнського Бога» [4, с. 42].

Звуки одного церковного дзвону являють собою щось піднесене, вроче; якщо чути дзвін декількох, більш-менш узгоджених між собою дзвонів, створюється дуже велична благозвучність. Могутні звуки дзвону діють на внутрішні почуття, пробуджуючи наші душі від сну духовного.

У російських народних повір'ях нечиста сила починала свою шкідливу діяльність тільки після того, як переставав дзвонити дзвін. Особливо це стосувалося того періоду від Страсного четверга до Страсної суботи, коли дзвони, відповідно до церковного канону, не дзвонили взагалі. Мовчання дзвонів — це час їх «говіння» і «скорботи» з приводу кончини і страждань Ісуса Христа. Щоб нечиста сила не могла святкувати перемогу і творити зло, в цей період необхідно замінити дзвонівий дзвін іншими звуками — хлопці ходили вночі по селу зі дзвониками й тріскачками, а жінки били гілками по церковній підлозі [4, с. 45].

Дзвонівий дзвін, як щось освячене вищою силою і певне її уособлення (дзвін як «глас Божий»), пов'язувався в народній уяві з істиною. В українських замовляннях-заприсяганнях, які використовували напередодні суду, дзвонівий дзвін зіставляється з правдою: «Як заговорю, як у дзвін задзвону,.. так щоб була правда моя» [1, с. 201]. За українськими повір'ями, дзвонівий дзвін змушує присягормника визнати свою провину. За російськими повір'ями, дзвін дзвону зупиняє злодія, який тікає з місця злочину, і змушує його повернутися назад; віжки, прив'язані до церковного дзвону, примушували конокрада покинути свою здобич і вдавнитися. На Подолі в разі будь-якої

крадіжки заведено було мазати язик церковного дзвону часником і дзвонити в нього — після цього крадій не мав жодної надії бути не впізнаним. Самогубцям і людям, які померли без відпущення гріхів і покаяння, дзвонивий дзвін заміняв церковний обряд. Усе, зроблене під час звучання дзвону, освячувалося присутністю вищої сили, її причетністю до діяльності людини. І саме тому час урочистого дзвонного дзвону, особливо на Різдво або на Великдень, сприймався як сакральний, щасливий для початку багатьох господарчих праць і здійснення різноманітних магічних дій [1, с. 22]. У багатьох народних традиціях під великодній дзвін люди вмивалися біля джерел, щоб бути здоровими, а дівчата — красивими і позбутися ластовиння; під дзвонивий дзвін на Різдво дівчата ворожили про заміжжя [3, с. 44].

Народні традиції наділяли дзвонивий дзвін здібністю впливати на вегетацію культурних рослин. В Україні на Великдень хлопці поперемінно підіймалися на дзвіницю і дзвонили у дзвони; вважалося, що в того, хто зробить це раніше і гучніше, краще виродить гречка. А в Центральній Росії жінки дзвонили на Великдень, сподіваючись, що в них виросте високий льон [1, с. 6].

Поряд з іншими формами обрядового шуму, дзвонивий дзвін використовувався для розгону градових хмар, у разі наближення яких зазвичай дзвонили у дзвони; іноді для цього встановлювали спеціальні дзвони. Люди вірили, що нечиста сила боїться дзвонного дзвону, і під час сонячного або місячного затемнення дзвонили у дзвони, щоб демонічні істоти, які вкрали Сонце і Місяць, утекли [1, с. 19]. У разі тяжкої агонії дзвін допомагав помираючому, відганяючи від нього нечисту силу. Саме дзвонивий дзвін наділений колосальною силою впливу на різні природні стихії. У російських замовляннях, які промовляють, коли шукають скарби, дзвонивий дзвін, як «глас Божий», хитає землю, оголює сховані в її надрах скарби й уражає нечисту силу, яка їх стереже [1, с. 150].

У прикметах і тлумаченнях снів дзвонивий дзвін часто передбачав одержання звістки. Дівчата, котрі хотіли добре співати, пили воду, якою омили церковний дзвін, — у гуцульському замовлянні говорять так: «ти голосний, аби і я така голосна була» [1, с. 155]. Бажаючи зцілитися від глухоти на Великдень ставали під великий дзвін. На весіллях під час вінчання дзвонили у дзвони, щоб молоді і їхні діти не хворіли на глухоту [3, с. 61].

Дзвонивий дзвін співвідносився з кончиною, тому існує традиція хреститися на звук церковного дзвону, поминаючи померлих, і спеціально дзвонити у дзвони на Великдень як спогад про них. Як загрозу смерті в народі сприймали обіцянку живій людині «заплатити їй на подзвінне», тобто дати в церкву гроші на поминальний передзвін по ній. Таку погрозу застосовували в різних випадках життєвих непорозумінь. Проводжаючи з дому або із села небажаного гостя, улашто-

ували імітацію дзвонового дзвону «подзвінне», стукали по горшках і металевому посуді для того, щоб він ніколи не повертався [4, с. 81].

Дзвонивий дзвін за народними повір'ями віщував смерть. Якщо під час руху весільного поїзда лунав дзвонивий дзвін, селяни вважали, що смерть загрожує молодим або одному з них. Якщо людина чула вночі, як дзвонив на дзвіниці упір або «ходячий» покійник, то розуміла, що обов'язково помре до світанку [4, с. 86].

Упродовж багатьох століть російський народ з великою пошаною ставився до дзвонового дзвону, надаючи йому суто людських якостей, уміння радіти під час урочистостей і сумувати за своєю рідною землею. Про це розповідає історія дзвонів Даниловського монастиря. Даниловський чоловічий монастир був «першим на Москві»; заснований у 1282 р. князем Данилом Московським на честь свого небесного заступника Данила Стовпника [10, с. 86]. Протягом декількох століть монастир збирав свої дзвони, які дарували йому парафіяни. На початку ХХ ст. сформована Даниловська дзвіниця, в якій налічувалося 18 дзвонів. У 30-ті рр. ХХ ст. монастир закрили, а дзвони продали за ціною металу. Даниловські дзвони врятував американський підприємець Чарльз Річард Крейн, який викупив дзвони і подарував їх Гарвардському університету. Супроводжував дзвони і настроював їх відомий дзвонар Костянтин Сараджев, характеризуючи їх як «достопримечательные колокола города Москвы» [10, с. 89]. Але в Америці дзвони звучали зовсім по-іншому, як писав В. Горохов: «Дзвони звучать голосно, звук чистий, потужний, але на думку слухачів і фахівців чомусь дуже насторожений, самотній, такий, що не створює ансамблю. Намагалися застосувати електроніку з комп'ютерами, та марно. Краса російського дзвону — це пісня душі російського народу, вона розкривається тільки на рідній землі. А далеко від батьківщини сум дзвонів передається, викликає ностальгію» [10, с. 93].

На честь двадцятип'ятиріччя відродження Даниловського монастиря дзвони повернулися до своєї обителі, а у вересні 2008 р. здійснено перший дзвін історичних дзвонів.

Тільки наприкінці ХХ ст. дослідники науки про акустику з'ясували музично-акустичні особливості дзвонового звуку.

Професійний слух музиканта зазвичай прагне визначити в різноманітних звуках музичні характеристики, серед яких основною є висота звука. Звук дзвону відзначається наявністю декількох компонентів з конкретною висотою. Кількість таких компонентів у процесі звучання постійно змінюється, в результаті чого створюється певна мелодична тканина, яку можна інтерпретувати як «музику дзвону». Причому внутрішня будова цієї тканини є тонкою і вишуканою: паує природне сполучення тонів, непідвладне стандартам темперації [5, С. 161].

Згідно з класичною теорією акустики, засновником якої є Г. Глемгольц, наше сприйняття тембру залежить від спектра звука, тобто від складу обертонів і співвідношення їх амплітуд. Дзвоний дзвін здавна використовує ті музично-слухові можливості, про які дослідники акустики дізналися лише у ХХ ст. А. Гусева підкреслює: «Сучасні дослідження дозволяють виявити певні фізичні ознаки, за якими наш слух визначає тембр, зокрема тембр дзвонів:

- різна інтенсивність тонів у період атаки;
- зміна інтенсивності тонів і їх співвідношення в різні моменти часу протягом усього періоду розвитку звука: атаки, усталеної частини і спаду» [5, С. 161].

Ці приклади інтервальних співвідношень свідчать про багатоваріантність внутрішніх сполучень тонів. Дослідниця дійшла висновку, що в момент удару найактивнішим може бути будь-який із тонів. Для російських дзвонів, що в цілому не тяжіють до октавності, такі співвідношення можуть слугувати своєрідною музичною характеристикою їх типу. Порівняно з консонуючими співзвуччями тембру октавного дзвону, тембр російського дзвону, як пише Гусева, «...з одного боку, можна охарактеризувати як значно розстроєний, або дисонантний, але саме ця «розстроєність» і створює особливе індивідуальне темброве багатство і своєрідність дзвонного звука» [5, с. 162]. Одна з можливих характеристик сприйняття дзвонного звука наведена в книзі О. Лапшина: «На слух звучання дзвону викликає відчуття потужного, але короткочасного звука однієї висоти і тривалих різних призвуків. Ці призвуки створюють характерний акордний ефект, що відрізняє дзвін від струнних і духових інструментів, у яких домінує один тон, а роль обертонів другорядна» [7, с. 39].

Таким чином, звук дзвону являє собою особливе явище, характерне яскравим підкреслено індивідуальним тембром. Специфічний звуковий образ дзвонного голосу не залишався абсолютно незмінним упродовж усієї історії свого існування в Росії — він набував різного забарвлення залежно від способу звуковидобування: розгойдування самого дзвону або його язика. Утім, у кожному конкретному разі дзвін можна впізнати, оскільки він неповторний за своїм тембром і традиційно звичний для слуху. У результаті, стверджує А. Гусева, одержано такі дані «...на основі спектрального аналізу звука дзвона здійснено спостереження стосовно об'єктивних особливостей традиційної благозвучності російського дзвона, серед них такі:

- існування загального принципу розміщення п'яти основних тонів як у західних, так і в російських дзвонах; відсутність точних інтервальних співвідношень між ними;
- відмінність у звучанні карильйонних, російських і західних церковних дзвонів, зумовлена наявністю чи відсутністю внутрішньої настройки дзвона, що наближається до консонуючого

співзвуччя з переважанням октавних співвідношень між тонами;

- при подібності загального принципу розміщення основних тонів у звучанні кожного конкретного дзвону було визначено різницю в їх інтервальному співвідношенні, що свідчить про індивідуальну своєрідність цих співзвуч» [5, с. 163].

На думку дослідниці, «...звукова своєрідність і гармонічне багатство, властиве російському дзвону, є основою його музичної виразності. Вочевидь, у разі об'єднання декількох дзвонів саме ці якості виявляються ще яскравіше — основні тони дзвонів взаємодітимуть із частковими тонами, які їх оточують, і мелодійна інтонація, що виникає між ними, буде підпорядкована ритмові ударів, що чергуються» [5, с. 164].

Список літератури

1. Антонович В. Колодство. Документы. Исследования. / В. Антонович. — СПб, 1977. — 445 с.
2. Аристов Н. Предания о кладах / Н. Аристов // Записки Русского Географического общества по отделению этнографии СПб, 1867. — Т. 1. — 346 с.
3. Астров Н. Крестьянская свадьба. Бытовой очерк. / Н. Астров, // Живая старина. — 1905. — №3, №4. — С. 44–61.
4. Бондаренко Э. Праздники христианской Руси / Э. Бондаренко. — М. : Прогресс, 1993. — 521 с.
5. Гусева А. Музыкально-акустические особенности колокольного звука / А. Гусева // Музыкальная академия. — 2008. — №4. — С. 161–164.
6. Кузнецов Л. Акустика музыкальных инструментов / Л. Кузнецов. — М. : Наука, 1989. — 297 с.
7. Лапшин А. Опыт бронзового литья / А. Лапшин. — Рыбинск: Астропринт, 2001. — 117 с.
8. Медкова Е. Наедине с бесконечностью / Е. Медкова // Искусство. — 2007. — №8. — С. 12–16.
9. Никаноров А. Колокола и колокольные звоны Псково-Печерского монастыря / А. Никаноров. — СПб, 2000. — 47 с.
10. Тараратская Н. О колоколах Московского Данилова монастыря / Н. Тараратская // Музыкальная академия. — 2010. — № 4. — С. 86–93.

Надійшла до редколегії 20.12.2012 р.